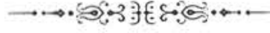
AHMET HAMDİ AKSEKİ SEMPOZYUMU

– SEMPOZYUM BİLDİRİLERİ –

Bu sempozyum

AKDENİZ ÜNİVERSİTESİ
İLAHİYAT FAKÜLTESİ
ve
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
ANTALYA İL MÜFTÜLÜĞÜ

iş birliği ile düzenlenmiştir.

08-09 KASIM 2013
ANTALYA

DİB YAYINLARI

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI: 1366
İlmi Eserler : 214

Yayın Yönetmeni
Dr. Yüksel Salman

Yayın Koordinatörü
Yunus Akkaya

Yayına Hazırlayanlar
Prof. Dr. Ahmet ÖGKE
Doç. Dr. Sabri YILMAZ

Tashih
Mahir Kılınç

Grafik & Tasarım
Ali Çınkı

Baskı
Epa-Mat Basım Yayın Ltd. Şti.
(0.312) 394 48 63

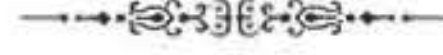
2. Baskı, Ankara 2017

ISBN 978-975-19-6758-9
2017-06-Y-0003-1366
Sertifika No: 12931

Eser İnceleme Komisyon Kararı
12.04.2017/11

İletişim
Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0.312) 295 72 93-94
Faks: (0.312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0.312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

AKSEKİ'NİN BİYOLOJİK VE SOSYAL EVRİM YAKLAŞIMI: "BEŞERİYETİN KAYNAĞI HZ. ÂDEM İSE KEMÂL-İ MEDENİYET NİÇİN MUHAL OLSUN?"

Fulya İBANOĞLU
Marmara Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, İstanbul

Osmanlı aydınının Batı felsefesiyle tanışıklığı hususen Tanzimat Devri'nde tercümeler yoluyla olmuştur. II. Meşrutiyet Dönemi'ne gelindiğinde ise devletin siyasi ve içtimai alanda ciddi bir buhrandan geçişine çare arayışları içinde Batı bilim ve teknolojisine ve dolayısıyla onun kaynağı olan özellikle materyalist felsefeye, evrim ve Sosyal Darwinizm nazariyelerine yönelik neşirler ve tercümeler yoğunlaşmıştır. Bu telif ve tercümelerle birlikte, İslam dünyasının özelde Osmanlının Batı karşısında askerî-siyasi geri çekilme süreci Osmanlı aydınını düşünce, sanat, eğitim, ahlâk ve din konularında fikrî bir muhasebeye sevk etmiştir. Netice olarak kriz ortamından çıkabilmek, Batı medeniyetinin sahip olduğu iktidarı, refahı yakalayabilmek adına bu medeniyeti inşa eden kurucu fikirlerin bir biçimde aktarılması gerektiği genel bir kanaat hâlini almıştır.

Bu bağlamda Sosyal Darwinizm nazariyesinin tesir gücünün son derece geniş olduğu görülmektedir. Comte'un dünya tarihini üç devirde inceleyen yaklaşımı, toplumların ve dinlerin ilkelden gelişmişe doğru bir süreç neticesinde şekillendiği fikri oldukça dikkat çekmiş, pek çok taraftar bulmuştur. Hususen dinlerin ilkel dinlerden semavi dinlere doğru bir terakki/tekâmül geçirdiği hemen hemen herkes tarafından kabul görmüştür. Bir toplumun gelişimini tamamlayıp üst düzey bir içtimai-kültürel atmosfere ulaşabilmesinin, toplum içinde hür iradesiyle aklını kullanıp fizik biliminin verilerinden istifade ederek dünya algısını yenileştirmesine bağlı olduğu inancı ivme kazanmıştır. En önemlisi Batı orta çağında yaşandığı

gibi İslâm dünyasının da hurafeler ve din adamları arasında sıkışıp kalmış din tasavvuru yerine İslâm'ın ilk asırda anlaşılan ve yaşanan hâlinin yeniden canlandırılması gerekliliği vurgulanmıştır.

Konuyla ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken bir diğer isim de Sosyal Darwinizm'in önde gelen temsilcilerinden Ernst Haeckel'dir. O da, Darwin, Lamarck ve Comte kadar Tanzimat sonrası düşünce tarihimizde etkili olmuştur. Özellikle Haeckel'in ilerlemenin doğal bir yasa oluşu, hayat ve gelişmenin ancak bu yasayla mümkün olacağı kabulü ilim çevrelerinde taraftar bulmuştur, üstelik Haeckel'in evrim anlayışının, Türk-İslam düşünce tarihindeki mevcut varlık ve yaratılış algısıyla pek de benzer olmamasına rağmen. Zira ona göre biyolojik evrim kanunu, evrenin bütün sırlarını açan bir anahtar gibidir. Organizmalar, inorganik maddelerden kendiliğinden üreyip devamlı bir farklılaşma ve mükemmelleşme sürecine tabidirler. Haeckel'a göre bütün canlılar ilkel hayat formlarından çıkıp zaman içinde iyiye doğru ilerler. Akıl, ahlâk ve din evrim neticesinde bugünkü hâline ulaşmış; din ise ilk çağlara ait bir durum olarak bugün devrini tamamlamıştır. İnsan aklı geliştikçe dine ihtiyaç duymayacak seviyeye çıkmıştır. Ayrıca fizikî ve zihnî gelişmişliğin biyolojik olarak belirlendiğini, bunu değiştirmenin mümkün olmadığını savunmuştur.[1]

Özellikle II. Meşrutiyet'e gelindiğinde, Mekanik Evrimcilik ve Sosyal Darwinizm'in "evrim" tasavvuru etrafında şekillenen "terakki" kavramı, Osmanlı aydını nezdinde kendine farklı vecheler bulmuştur. Terakki edebilmek, toplumun yeniden dinamizme kavuşması, eski parlak tarihinin yeniden canlandırılması, içinde bulunulan mağlubiyetten kurtulup istikbalin ümitvar olması anlamlarını taşıdığı gibi, bireyin biyolojik olarak menşei, dünya üzerinde ilk ortaya çıkışından bugüne kadar geçirdiği serüven hep birbiriyle irtibatlıdır. II. Meşrutiyet Devri aydınının biyolojik ve sosyal evrimi, terakki kavramıyla karşılaması, felsefe tarihinin bu iki önemli durağının tartışmalarını dakik bir biçimde ele almayı gerektirmektedir. Çünkü evrim ve terakki fikri dönemin neredeyse tüm fikriyatının arkasında yatan muharrik güçtür.

Bahsettiğimiz bu süreçle irtibatlı olarak Ahmet Hamdi Aksekili'nin II. Meşrutiyet Devri'nin önemli mecmualarından *Sırat-ı Mustakîm*'de cereyan eden bir tartışması oldukça calib-i dikkattir. Mecmuada yayımlanan bu metinler yukarıda zikri geçen felsefî yaklaşımlar üzerinden cereyan etmekte ve o dönemde bir *medreseli* olarak Aksekili'nin yaratılış ve toplumların değişim süreciyle ilgili fikirlerini ortaya koymaktadır.

---

1 Bkz. Atilla Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*, Küre Yayınları, İstanbul 2012, s. 223-226.

Bahsi geçen tartışmaya konu olan, Ernst Haeckel'in *Der Monismus* isimli eseri 1911'de *Vahdet-i Mevcud: Bir Tabiat Âliminin Dini*[2] olarak Baha Tevfik ve Ahmed Nebil tarafından tercüme edildikten sonra matbuatta ciddi bir yankı bulmuş; eserle ilgili *Tenkid-i Muhik* adında müstakil bir risale yayımlayan Rusçuklu Hoca Ömer Efendi, Aksekili Ahmet Hamdi tarafından birkaç sayı devam edecek eleştiriye tabi tutulmuştur. Haeckel'in "Bütün kainat tek ve esaslı bir kanuna dayalı olarak yavaş yavaş tekâmül etmektedir." cümlesiyle özetlenebilecek bu eserinden yola çıkarak Rusçuklu'nun Darwinizm'e kapı açacak yorumları benimser bir biçimde evrimi değerlendirmesi Aksekili tarafından sert bir dille eleştirilmiştir.

Öncelikle belirtmeliyiz ki Rusçuklu'nun Darwinizm'i tam olarak benimsemese de, insanlık için başlangıçta bir "vahşet" hâlini kabul etmesi[3]; Kur'an-ı Kerim'in tekâmül ve ıstıfanın bir neticesi olması hasebiyle "ezmanın tegayyürüyle ahkamın da tegayyür" edeceği, buna göre insanlığın kabiliyet seviyesi yükseldikçe ayetlerin tefsirine duyulan ihtiyacın artacağı, müfessirin bulunduğu zamanın ilim ve fenlerinden istifadeyle tefsir faaliyetini icra etmesi gerektiği, zira ayetlerin her dönemin bilimiyle örtüşecek kadar *mucizevî* oluşu dolayısıyla insanın yaratılışıyla ilgili ayetlerin de modern bilimin ulaştığı Darwinci nazariye doğrultusunda tefsir etmenin mümkün olabileceğini[4] savunması Aksekili'nin şiddetle reddettiği bir yaklaşımdır.

Çünkü ona göre Darwinizm'in kabul edilmesi takdirde insanın mustakil bir varlık olarak yaratılışını inkâr, bilakis insanın terakki ede ede bugünkü hâline ulaştığı kanaati hasıl olacaktır. Hâlbuki Aksekili "*... Kur'an-ı Kerim, nev'-i beşerin mebadisinin bir vahşet-i mutlaka olmayıp, bilakis bir kemal olduğunu, beşeriyetin ilk babası olan Hz. Adem ile işhad ediyor.*" diyerek, Müslümanların Hz. Adem'i insan neslinin babası/atası kabul etmelerini ve özellikle ilahî terbiye ve ilahî maarife mazhar oluşunun, insanlık için başlangıçta dahi bir vahşetin, mutlak cehaletin söz konusu edilemeyeceğinin en büyük kanıtı olduğuna işaret eder. Adem, eşyanın her birinin ismi kendisine öğretilmiş bir peygamberdir. İnsanoğlu ne zamanki Hak'tan uzaklaşmış kendisine verilen bu ilimleri de kaybetmiş, vahşete doğru yürümüştür. Dolayısıyla ilk insanın maymunlara yakın bir kabiliyette hayat sahasına çıktığını söylemek son derece yanlıştır.

---

2 Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcud: Bir Tabiat Âliminin Dini*, trc. Baha Tevfik, Ahmed Nebil, Dersaadet [1911], Matbaa-i Kader.

3 Aksekili Ahmet Hamdi, "*Tenkid-i Muhik* Sahibine Açık Mektup", *Sırat-ı Mustakîm*, 12 Kanunisani 1327/5 Safer 1330, S. 177, s. 327.

4 Rusçuklu Ömer Faruki, "*Tenkid-i Muhikk*'in Ahmet Hamdi Efendi'ye Cevabı", *Sırat-ı Mustakîm*, 19 Kanunisani 1327/12 Safer 1330, C. VII, S. 178, s. 351.

Aksekili, Rusçuklu'ya yazdığı tenkidin devamında, onun hem beşeriyetin kaynağı olarak Hz. Adem'i kabul ettiğini hem de istidatlarının maymunlara yakın olduğunu savunduğunu hatta bunu inkarın tekâmül kanununa aykırı olduğunu zikrettiğini hatırlatarak eleştirisini güçlendirmektedir. [5]

Ömer Farukî ise, Aksekili'yi kendisini yanlış anlamakla suçlar. Bir kere "*... kanun-ı tekâmül ve ıstıfa mümkünatın kaffe-i safahatında şart olarak bir düstur-ı la yetegayyer olduğu gayr-ı münker bir hakikattir.*" diyerek, şehadet aleminde her şeyin değişmez bir yasa olarak tekâmül kanununa tabi olduğunu belirtir. Bu noktada Aksekili'yle birleştikleri bir esas vardır: Büyük peygamberlerin ve semavi kitapların ilk suhuftan Tevrat'a, İncil'e ve son olarak Kur'an-ı Kerim'e gelinceye kadar "*tekâmülden tekâmüle, ıstıfadan ıstıfaya kanun-ı tekâmülün neticesi*"nde gönderildikleridir. İnsanoğlu da ilk hâline nispetle terbiye yoluyla sürekli tekâmül gösterecek ve bir daha başlangıçtaki o hâline dönmeyecektir. Bunu inkâr, peygamberlerin ve semavi kitapların gönderilişini inkâr gibidir.

Rusçuklu'ya göre bugün Afrika'da gözlemlendiği gibi vahşetle cehalet arasındaki farka dikkat etmek gerekir. Yazar, vahşilerle bedevîler arasını ayırmakta, vahşiler "*terbiye-i beşeriye ile mükellef olmayan*", bedeviler ise mükellef olan Afrika'daki topluluklardır. Bedevîler, vahşet değil cehalet hâlindedirler.[6] Bu anlamda o, Aksekili'den farklı olarak insanlığın başlangıcı için bir ilk ata, Hz. Adem'den de önce bir nüve kabul eder ki, bu ilk varlık mutlak cehalet içindedir. İnsan zaman geçtikçe, çağlar ilerledikçe nesilden nesile bilgilerini aktararak ilerleme göstermiştir.

Aksekili'ye göre de mümkünler dünyasının her aşamasında bir "tekâmül kanunu" caridir. Semavi kitapların gönderiliş sürecinde ve bunların içeriğinde tekâmül kanunu gözlemlemek mümkündür. Taa ilk suhuftan Kur'an'ı Kerim'in vahyedilişine kadar ilahî mesaj da tekâmül etmiş, insanlığın zihnî ve ruhî gelişimleriyle paralel bir biçimde, hususen insanın zaman içinde ortaya çıkan ihtiyaçlarına cevap verebilecek evsafa doğru bir seyir takip etmiştir. İnsanlık tekâmül ettikçe ihtiyaçları çoğalmış, farklı olaylar ve insanlarla ilişkileri çeşitlenmiş, ihtilaflar artmış, tüm bunlar kendilerine rehberlik edecek kutsal metnin içeriğine de yansımıştır. İnsanlığın dünya ve ahiret saadetini temin için vaz' edilecek hükümlerin tekâmülü, her dönem ve toplum için ilahî irade tarafından farklı bir peygamberin görevlendirilişiyle neticelenmiştir. Zira istikbali ancak ilahî irade tarafından ihata edilebilen her bir insan topluluğunun ihtiyaçlarını karşılayabilecek kılavuz

---

5 Aksekili Ahmet Hamdi, a.g.m., s. 327

6 Rusçuklu Ömer Faruki, a.g.m., s. 350.

kitabın içinde olması gerekenleri yine o yüce makam bilecektir. Dolayısıyla Aksekili Ahmet Hamdi Efendi, bir yandan her şeyin bilgisine sahip bir peygamberin varlığı kabul edilirken öte taraftan insanlığın başlangıcıyla maymunlar arasında bir kurbiyetin kurulmasını hem fennen hem dinen yanlış olacağını savunmaktadır. Aksekili'ye göre eşyanın ismini bilmek ve bunlarla ilgili kullanım dahil her şeyin insana bildirilmesinden daha ileride bir kemal bulunamaz.[7]

Görülen o ki Aksekili bir terakkinin varlığını kabul etmektedir. Ancak onun nazarında terakki, tam anlamıyla Aydınlanmacı manada bir "progress" değil, insanın kabiliyetlerinin gelişmesiyle gözlemlenen bir hâldir. Bu sebeple insanlık, semavî dinlerin de kendi içlerinde bir tekâmül geçirmesi nihayetinde Kur'an gibi insan aklının ve ruhunun dünya üzerinde muhatap olabileceği en yüksek ilahî metnin iradesine boyun eğmekle mükellef tutulmuştur. Ancak vahiyden uzaklaştıkça İslam dünyası medeniyetten, terakkiden geri kalmıştır. İslam'ın aklı önemsediği, hurafe ve evhamları karşısına aldığı gerçeği unutulduğunda bugünkü manzara ortaya çıkmıştır:

"Bize sonradan sirayet eden bu maraz-ı müzminin bu mikrop ordularının asıl sahipleri bu maraz-ı mühlikeden şifayab olup yakayı kurtardıkları hâlde biz hâlâ tahlis-i girîbâna muvaffak olamadık; onların ümran ve medeniyeti alabildiğine terakki ederek intizama girdiği hâlde biz hiçbir şeyimizi ıslah ederek bir devre-i intizama giremedik".[8]

Ayrıca mühim bir hususa daha işaret etmek gerekir ki Aksekili cemiyetler söz konusu edildiğinde mutlak ilerleme olduğuna inanmaz. İnsan neslinin sürekli mükemmele doğru yürüdüğüne dair Aydınlanmacı bir inancı sahiplenmez. Yani ona göre mesela bir millet terakki ettikten sonra Hak'tan inhiraf ettiği takdirde tekrar eski vahşet hâline dönebilir. Buna örnek olarak da Keldanileri gösterir. Zira tarihte ortaya koydukları eserlerden bir dönem onların medenî bir seviyeye çıktıkları fakat bu medeniyeti kaybedip eski vahşet hâllerine döndükleri çok açıktır. Ancak insanlığın daha başlangıçta irfanla mücehhez olmasını reddeden evrimciler, insanlığın böylesine azim bir medeniyete ulaşması için asırların, binlerce yılın geçmesi gerektiğini savunur. Fakat *"Biz bidayet-i beşeriyeti bir peygamber olarak kabul ettikten sonra mahza lutf-ı ilahi ve mucize olmak üzere bu kadar terakkiyatı da birden ihsan edeceğine itikadımız bir kemaldir."*

---

7 Aksekili Ahmet Hamdi, "*Tenkid-i Muhik*'in Cevabı Anlaşılmayan Noktalar", *Sırat-ı Mustakîm*, 2 Şubat 1327/26 Safer 1330, S. 180, s. 375.

8 Aksekili Ahmet Hamdi, "Din ve Akıl", *Sebilürreşad*, 4 Cemaziyelevvel 1331/28 Mart 1329, C. 10, S. 239, s. 79:

Dönem münevverlerinin tamamı tarafından benimsenilen, terakkiyatın fen ilimlerinde, teknik teknolojide Batı medeniyetini yakalamak arzusu Aksekili'de de kendini göstermektedir. Özellikle maddî kalkınmasını sağlamış, manevî olarak ilim, kültür, medeniyet sahalarında iç dinamizmini koruyabilen, dengeye kavuşmuş toplumlar terakki etmiş milletlerdir. Bunun en iyi örneği Hz. Peygamber'in hayatıdır. Nitekim sözlerinin devamında *"Bin üç yüz sene mukaddem ümmi olduğu bütün alemce müsellem olan Hz. Muhammed (s.a.s.)in meydana koyduğu maddi manevi terakkiyata ne diyelim? Binaenaleyh beşeriyetin mebdei olan Hz. Adem'e atfedilen kemal, medeniyet niçin muhal olsun?"*[9]

Onun vurgulamaya çalıştığı husus insanlık için başlangıçta dahi mutlak manada bir vahşet ve cehaletin olmayışıdır. Evet, insanoğlu yaratılışın başlangıcında sade ve aciz yaratılmış, ancak Allah'ın yol göstermesi ve ebeveynin terbiyesiyle zaman içinde kendini geliştirmiştir. Toplumlar da fertler gibi başlangıçta sade bilgiler ve donanımlara sahipken, zamanla çoğalarak, tekâmül ederek *"sabavet"*-ten yani ergenlikten yetişkinliğe doğru yol almışlardır. Taşlarla hayatlarını idame ettirdikleri dönemlerden sanayinin ilerlediği çağlara gelmişlerdir. İlk zamanlarda göğe, yıldızlara bakıp kendine yol bulmaya çalışır, hatta ruhlardan yardım umar, *"zuhur-ı nübüvvet devresin"*e kadar sadece akıllarıyla hayatlarını idame ettirmeye çalışırlardı,[10] diyen Aksekili, Comte'un üç hâl kanununun tesirinde olduğunu göstermektedir. Ancak nübüvvetle insanoğlunun terakkisinin tamamlandığı söyleyerek Comte'un üçüncü hâl için kabul ettiği ilim devresini o vahiy devresiyle örtüştürmektedir.

Netice itibarıyla Aksekili, insanlığın başlangıcının bir peygamberle olduğuna inanması sebebiyle, bidayet için tam anlamıyla bir vahşilik ve cahilliğin olmasını reddeder. Dolayısıyla maymunlar gibi bir ilk atadan türeyişin fenne ve dine aykırı olduğunu savunur. Buna mukabil insanlık için eğer başlangıçta mükemmel bir bilgiyle yola çıkmak olduysa bu yine mümkündür. Bunu sağlayacak da insan için en iyi ve en güzeli bilen ilahî iradenin yol göstericiliğine teslim olmaktır. Ancak bu takdirde cemiyetler medeniyete doğru terakki edeceklerdir.

---

9 Aksekili, "*Tenkid-i Muhik*'in Cevabı Anlaşılmayan Noktalar", S. 180, s. 376.

10 Aksekili Ahmet Hamdi, "*Tenkid-i Muhik*'in Cevabı Anlaşılmayan Noktalar", *Sırat-ı Mustakîm*, 4 Rebiu'l-evvel 1330/9 Şubat 1327, S. 181, s. 389.